

BILISH FALSAFASI (GNOSEOLOGIYA)

Andijon davlat pedagogika insituti
Falsafa fan o`qituvchisi Ilmiy rahbari

Usmonova Shohsanam

Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Zokirova Mohlaroyim

Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Ibrohimjonova Ezoaxon

Andijon davlat pedagogika insituti
Fizika va astranomiya yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Mirzayeva Ma'muraxon

Annotatsiya :Ushbu maqola bilish falsafasi haqida atroflikcha ega bo`lishga , olam va undagi ijtimoiy tushunchalarni anglashga va bu orqali o`zini ham anglashga yordam beradi. Gnoseologiya nafaqat falsafada balki jamiyatda ham muhim o`zini egallashini ya'na ham yaxshi anglaymiz.

Kalit so`zi: Bilish, gnoseologiya, epistemologiya, hissiy bilish, aqliy bilish, optimizm, skeptitsizm, agnostitsizm, bilim, bilim shakllari, empirik bilim, nazariy bilim, muammo, ilmiy muammo, nazariya, tafakkur, tushuncha, mulohaza, xulosa, haqiqat, obyektiv haqiqat, mutlaq haqiqat, nisbiy haqiqat, metod, metodologiya, metodika, dialektika, metafizika, sinergetika...

Bilish nazariyasining predmeti. Insonning dunyoni va o'zini amaliy va nazariy o'zlashtira boshlashi bilish jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Bilish va u bilan bog'liq yuzlab va miglab masalalar hamisha odamzod oldida turgan. «Gnoseologiya» - sof falsafiy kategoriya. Uning nomi yunoncha gnosis – bilim, ilm va logos – ta'limot, fan so'zlaridan kelib chiqqan. So'zma-so'z ma'nosi - «bilish haqidagi ta'limot (fan)», «ong haqidagi ta'limot (fan)». Falsafiy adabiyotlarda, shu jumladan falsafiy qomuslar va lug'atlarda «gnoseologiya» atamasi «bilish nazariyasi» deb tarjima qilingan. SHu bilan bir qatorda, ayni shu mazmunni ifodalash uchun falsafiy adabiyotlarda «epistemologiya» so'zi ham qo'llaniladi, «episteme» so'zi «pistis» - e'tiqod so'zi bilan uzviy bog'liq. Bilish dunyoni ma'naviy o'zlashtirilishidir. Bilish odamning dunyoga ijtimoiybilvosita tarixiy rivojlanishdagi munosabatidir. Bilish moddiy olamning inson ongida in'ikos etish jarayonidir. Umuman olganda, hozirgi zamon falsafasida gnoseologiya

bilish jarayonining umumiy, aniqroq aytganda – falsafiy mohiyati hamda umumiy muammolariga e'tiborni qaratadi. Epistemologiya esa, bizning muayyan narsalar haqidagi bilimlarimiz va (yoki) e'tiqodlarimizning ishonchlilik darajasini o'rganadi. Demak, epistemologiya gnoseologiyaning tarkibiy qismi yoki uning amaliy ifodasidir. Tom ma'nodagi epistemologiya hozirgi kunda ilmiy, haqiqiy bilimning mazmunini, shuningdek diniy e'tiqodlarning gnoseologik mohiyatini o'rganish bilan shug'ullanadi. Gnoseologiya yoki bilish nazariyasi falsafiy bilimlar (falsafa fani) bo'limi bo'lib, unda 1) insonning dunyoni bilish imkoniyati 2) insonning o'zlikni anglash jarayoni; 3) bilishning bilmaslikdan bilim sari yuksalishi, 4) bilimlar tabiati va ularning mazkur bilimlarda aks etuvchi narsalar bilan o'zaro nisbati o'rganiladi. Demak, gnoseologiya ong, bilish, bilimni o'rganish bilan shug'ullanadi. Gnoseologiyaning asosiy muammosi bizning barcha bilimlarimiz tajribada sinalganmi? degan «oddiy» masalani echishdan iborat: Bu savolga javob izlash va masalaning echimini topishda gnoseologiyada ikki muholif an'ana: bilimlarimiz tajribada sinalganini qayd etuvchi empirizm va buni inkor etuvchi ratsionalizm to'qnashadi. Ratsionalizm (ratsionalistlar) insonda tug'ma g'oyalar, adolat, insoniylik, uyg'unlik g'oyalari va tajribadan olinishi mumkin bo'lmagan boshqa g'oyalar mavjudligidan kelib chiqadi (Leybnits, Volf, Baumgarten), (empiristlar, Frensis Bekon, Lokk, Gobbs, YUm, Feyerbax), aksincha, inson, insoniyat shaxsiy yoki ijtimoiy tajribaga ega bo'lgunga qadar biron-bir g'oya mavjud bo'linishni inkor etadilar. Ularning fikriga ko'ra, tajriba inson ongida uning sezgilari va o'zini qurshagan dunyoni idrok etishi orqali aks etadi. Falsafada idrok etishni pertseptsiya (lotincha «perception» - idrok etish) deb atash odat tusini olgan. Pertseptsiya o'zini qurshagan dunyodagi narsalar va hodisalarni sezgilar orqali idrok etishga aytiladi, borliqni aql bilan anglash, bilish, ularni g'oyalarda ifodalash esa appertseptsiya deb ataladi. Falsafada bilish bilan bog'liq savollarga javob beruvchi uch asosiy yo'nalishni farqlash mumkin: optimizm, skeptitsizm va agnostitsizm (Kant va boshqalar). Optimistlar dunyoni bilish mumkinligini ta'kidlaydilar, agnostiklar, aksincha, buni rad etadilar (I.Kant – «narsa o'zida»). Skeptiklar esa, dunyoni bilish mumkinligini inkor etmaydilar (XVIII asrda D.YUm), biroq bilimning haqiqiyiligiga shubha bildiradilar. Bilimga chanqoq bo'lgan, bilishga harakat qilayotgan odam optimist: «Men buning nimaligini bilmayman, biroq bilishga umid qilaman», deydi. Agnostik esa, «Men buning nimaligini bilmayman va hech qachon bila olmayman», deb ta'kidlaydi. Kant agnostitsizmining qisqacha mazmuni quyidagicha: biz biladigan narsa (fenomen) va o'z holicha mavjud bo'lgan narsa (noumen) mutlaqo har xildir. Biz hodisalar mohiyatini qay darajada teran anglamaylik,

bizning bilimimiz baribir o'zicha mavjud bo'lgan narsalardan farq qiladi. SHunday qilib, I. Kant fikricha, bizning ongimiz, hissiyotimiz, tafakkurimizga bog'liq bo'lmagan narsalar olami mavjud. Uni faylasuf «narsa o'zida» sifatida ta'riflaydi. I.Kantning fikricha, bilish jarayoni «narsa o'zida»ning sezgi a'zolarimizga bevosita ta'siri ostida his-tuyg'uning uyg'onishidan boshlanadi. II. Bilimning asosiy turlari. «bilim-ko'nikma», «bilim-tanishuvlik», «bilimma'lum axborot». Kundalik bilim – bu har xil faoliyat shakllari – jumladan ishlab chiqarish faoliyati, estetik faoliyat, siyosiy faoliyat va hokazolarning ta'sirida shakllanadigan turmush bilan bog'liq tushunchalar majmui avlodlar to'plagan jamoa kollektiv tajribasi mahsuli hisoblanadi. O'yin vositasidagi bilim nafaqat bolalar, balki kattalar faoliyatining ham muhim unsuri hisoblanadi. O'yin jarayonida shaxs qizg'in bilish faoliyatini amalga oshiradi, bilimlarning katta hajmini o'zlashtiradi, madaniy boylik – ishga doir o'yinlar, sport o'yinlari, aktyorlarning o'yinlari va shu kabilarni qon-qoniga singdiradi. Mifologik bilim ayniqsa, insoniyat tarixining dastlabki bosqichida muhim rol o'ynagan. Mifologik bilimning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u borliqning fantastik in'ikosi hisoblanadi. Badiiy bilim borliqni tushunib etish refleksiyaning o'ziga xos shakli bo'lib, u san'at borlig'ining barcha bosqichlarida – asar g'oyasidan boshlab uning odamlar tomonidan qabo'l qilinishigacha – o'ziga xos tarzda ro'yobga chiqadi. Bilishning mifologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan qadimgi shakllari diniy va falsafiy bilishdir. Diniy bilim. Dinning asosiy vazifasi – inson hayoti, tabiat va jamiyat borlig'ining mazmunini aniqlashdan iborat. U insoniyat to'plagan tajribaga tayanib, inson hayotining muhim ko'rinishlari, chunonchi: oila va turmushdagi xulq-atvor, axloqiy qoidalar, mehnat, tabiat, jamiyat va davlatga munosabatni tartibga soladi. Ongning o'ziga xos shakli sifatida din e'tiqod, ishonch va bilish mexanizmlari (hayot tajribasi)ga tayanadi. Dindorlar fikricha, diniy e'tiqod diniy vahiy kelishi natijasida tug'ilishi mumkin. Falsafiy bilim. Falsafa san'at va din kabi, bilish vazifalarini echish bilangina kifoyalanmaydi. Uning bosh vazifasi san'at va din bilan uyg'un holda– insonning dunyoda ma'naviy mo'ljal olishiga ko'maklashishdan iborat. Etika, estetika, aksiologiya – falsafiy bilimning qadriyatlar dunyosini o'rganuvchi maxsus sohalardir. Ilmiy bilim. Bilishning eng oliy shakli fandır. Ayrim fanlarning vaqillari fanni ta'riflar ekanlar, uni muayyan tadqiqotlar sohasi bilan bog'laydilar. Ilmiy bilim boshqa bilim turlaridan o'zining aniqligi bilan ajralib turadi. Ilmiy bilim, ma'naviy ishlab chiqarishning barcha shakllari kabi, pirovardida inson faoliyatini tartibga solish uchun zarur. Fanning faoliyatga jalb qilinishi mumkin bo'lgan obyektlarni o'rganish va ularni faoliyat va rivojlanishning obyektiv qonunlariga bo'ysunuvchi obyektlar sifatida tadqiq qilishga qarab mo'ljal

olishi ilmiy bilimning birinchi eng muhim xususiyati hisoblanadi. SHaxsiy bilim. SHaxsiy bilim nafaqat qandaydir fikr-mulohazalar majmui, balki shaxsning kechinmalari hamdir. SHaxs bilimni shunchaki qayd etmaydi, balki u bilan birga yashaydi. Ijtimoiy bilim asosan o'zi o'rganayotgan borliqning sifat tomonini tavsiflashga qarab mo'ljal oladi. Bu erda hodisalar va jarayonlar miqdor va umumiylik nuqtai nazaridan emas, balki sifat va xususiylik nuqtai nazaridan o'rganiladi. SHu sababli miqdor metodlarining ulushi bu erda tabiiy-matematik tsiklga mansub fanlarga qaraganda kamroq. Bilishda subyekt va obyektning o'zaro aloqasi. Bilish dunyoning obyekt va subyektga bo'linishini nazarda tutadi. Falsafada bu tushunchalar jonli mavjudot bo'lgan insonni bilish jarayoniga olib kiradigan va bu jarayonga salbiy ta'sir ko'rsatadigan subyektivlikdan uzoqlashish uchun ishlab chiqilgan. Bilimning obyektivligi, haqiqatning subyektdan mustaqilligini e'lon qilinganda namoyon bo'ladi. Subyekt – bu bilish faolligining manbai. Subyekt deganda odatda individ tushuniladi. Biroq bu uncha to'g'ri emas. Subyekt – bu, albatta, avvalo bilish qobiliyatiga ega bo'lgan individ. Obyekt – bu subyektning bilish faoliyati qaratilgan narsa yoki hodisa. Asbob ham (o'rganilayotgan va ta'mirlanayotganida), boshqa individ ham, individ bilan bog'liq narsa va hodisalar ham obyekt bo'lishi mumkin. «Obyekt» tushunchasini obyektiv borliq bilan aralashtirmaslik kerak. Masalan, hayvonlarning hujayralaridagi xromosomalar ular tsitologiya va genetikada o'rganish «obyekti»ga aylanishidan oldi ham obyektiv mavjud bo'lgan, biroq kashf etilganidan keyingina o'rganish «obyektlari»ga aylangan. Bilish faoliyatida subyekt obyeksiz, obyekt esa – subyektsiz mavjud bo'lmaydi. Bilish predmeti – bu izlanayotgan fikrning diqqat markazidan o'rin olgan muayyan jihatlar. SHunday qilib, ijtimoiy bilishda inson o'z faoliyatining mahsuli, amaliy faol jonzot bo'lgan o'zi bilan ham ish ko'radi. Bilish subyekt bo'lgan inson shu tariqa uning obyektiga ham aylanadi. SHu ma'noda ijtimoiy bilish insonning ijtimoiy o'zlikni anglash jarayonidir. Bunda inson tarixiy rivojlanish jarayonida yaratiladigan o'zining ijtimoiy mohiyatini o'zi uchun kashf etadi va o'rganadi. Bilish jarayoni ma'lum qarama-qarshiliklardan ham holi emas. Ular bilishning murakkab muammolarga to'la xususiyatini aks ettiradi. Bilish jarayonida mavjud qarama-qarshiliklarning ayrimlarini aytib o'tamiz. Subyekt va obyekt (ya'ni inson va tashqi dunyo) o'rtasidagi qarama-qarshilik mangu va mutlaqo tabiiydir. Aslida bilish jarayoni doim nomuvofiqlikdan boshlanadi. Demak bilish doimo qandaydir yangi, ilgari noma'lum bo'lgan narsani yaratishga yo'nalgan ijoddir. Ayni shu sababli bilish «mangu harakat, qaramaqarshiliklarning yuzaga kelishi va ularning

echilishi jarayoni» deb qaralishi lozim. III. Hissiy darajadagi bilimning shakllari. Sezgi a'zolari orqali olingan bilim – hissiy bilimlardir.

ADABIYOTLAR

1. Davronov Z., Shermuhamedova N, Qahharova M, Nurmatova M, Husanov B, Sultonova A. Falsafa. – Toshkent: TMU, 2019
2. Madaeva Sh. Shermuhamedova N. va boshqalar. Falsafa – o'quv qo'llanmasi. – Toshkent: 2019
3. Muhammadjonova L.A. L.A. Abdulla Sher, Shodimetova G. Axloq falsafasi. – Toshkent: Vneshinvestprom, 2023
4. Saifnazarov I. Muxtorov A., Sultanov T., Usmonov F. Falsafa. Darslik. – T.: Innovatsion rivojlanish nashriyot – matbaa uyi, 2021.-424 b.
5. Саифназаров И.С., Абдуллаханова Г.С., Эрназаров Д.З. Философия (Логика, Этика, Эстетика). Учебное пособие для высших учебных заведений. LAMBERT Akademik Publishing RU. 2019. -134 стр.
6. Shermuhamedova N. Falsafa. – Toshkent: Idris Abdurauf Nashr, 2021. 667-b
7. Shermuxamedova N.A. Gnoseologiya-bilish nazariyasi. –Toshkent: Noshir, 2009